

Därom vill jag sjunga och berätta ...

Martin Luther, gudstjänst och musik

Av Michael Dierks

"Ordning är en märklig företeelse, hur god den än är, så kan den ändå missbrukas." Martin Luther

Martin Luther var inget helgon, även om det ibland kan verka som om man försöker framställa honom som en protestantisk superstjärna i samband med reformationsjubiléet. Men hans sånger och hans betydelse för musiken gör att jag uppskattar honom oerhört mycket.

Speciellt i samband med musiken verkar Luther mildare och mer eftertänksam än den oftast vulgära, intoleranta och ibland motsägelsefulla människa som polemiserade mot den katolska kyrkan.

Efter sin disputation med Johannes Eck 1519 i Leipzig måste Luther ha kommit fram till att påvedömet i sin dåvarande form var en instans som ställt sig över tro och gudstjänst. Därför ville han återge kyrkan en gudstjänst som endast baserades på evangeliet. Den skulle i ordets sanna bemärkelse vara en *Guds tjänst*, alltså Guds tjänst eller välgärning till människan (*beneficium*), och inte *offergärning* (*sacrificium*, så som den fortfarande uppfattas inom den katolska kyrkan). Om man över huvud taget skulle tala om människornas offer, så skulle det bara vara församlingens lov- och tackoffer, dvs dess hängivenhet mot Skaparen.

Luther gör skillnad mellan två gudstjänster – en allmän och en speciell. Den allmänna gudstjänsten är varje människans liv, eftersom människan är Guds skapelse, oavhängigt trostillhörighet eller religion. Gud har skapat jorden och även allt som finns där. I psaltarsalm 117 står det skrivet "Lova Herren alla hedningar, prisä Honom alla folk". Gud önskar välgång åt hela mänskligheten, det är väl en luthersk kärnsats. Att uppfostra barn är en allmän gudstjänst. Detta återspeglas sedan i den speciella gudstjänsten inom den kristna kyrkan, nämligen när "den trogna prästen utökar Guds rike, fyller himlen med helgon, plundrar helvetet, rånar djävulen, försvarar oss mot döden, styr synderna, stärker fred och enighet, frambringar det unga folket [uppfostrar ungdomen]

och helt enkelt skapar en ny värld. Han skapar och bygger ej ett förgängligt eländigt hus, utan ett evigt härligt paradiset, som Gud själv gärna bor i."

Inte heller här talas det så mycket om den gudstjänst som vi känner igen från söndagsmorgnarna. Viktiga element beskriver Luther på ett annat ställe: "Jag måste ännu bli ett barn och varje morgon säga mitt Fader vår, de tio budorden, tron [trosbekännelsen] och läsa upp alla kära psalmer och ord som jag önskar". Det där att vara ett barn verkar speciellt viktigt:

Att ta emot Guds gåva som ett barn och endast lita på Gud, utan att förvänta sig något eller kunna göra något åt det själv. Det handlar om en gåva och inte någon "deal".

Huvudkritiken mot mässan var inte formell utan teologisk. Reformatorn tillbakavisade föreställningen att prästen under varje nattvardsmål återskapade Jesu offerdöd. Genom Jesu död på korset var offret genomfört en gång för alla, det behövdes ingen komplettering eller upprepning. Det avgörande var hur man förstod Guds ord. Förkunnelsen, speciellt genom predikan, får därigenom den viktiga ställning som den har idag inom de protestantiska kyrkorna. Med ordgudstjänsten (som dock inte ännu kallades så) hade till sist en ny form uppstått genom reformationen.

VAD SKULLE MAN GÖRA UNDER GUDSTJÄNSTEN?

Luther tog fram två gudstjänstordningar, den konservativa *Formula missae* 1523 och den radikalare *Tysk mässa och gudstjänstordning* 1526. Den första liknade i mycket den romerska mässan och var tänkt för stora stadskyrkor och katedraler, där man kunde räkna med utbildade körer. Den förändrade framför allt de liturgiska delarna i nattvarden. Latinet var fortfarande det språk som användes mest, Luther föreslog endast tre egna sånger som påminde om gregorianska melodier, bl a "O helge Ande dig vi ber" (nuv SvPs 362). *Den Tyska mässan* tre år senare uppvisar tydligare två viktiga kännetecken för reformationen, nämligen demokratisering och nationalisering. Psalmerna sjungs nu enbart på tyska, gloria tas bort, många delar blir översatta till tyska av Luther och får också nya melodier. Det senare var nödvändigt, eftersom den tyska texten ofta inte passade till de medeltida visorna. Inför arbetet med *den Tyska mässan* var Luther klok nog att be professionella musiker om råd, speciellt den sachsiska hovkapellmästaren Johann Walter, som blev en nära medarbetare och vän och senare fick titeln "Protestanternas urkantor".

Genom införandet av tyska andliga sånger i stället för gregorianska koraler fick *den Tyska mässan* en utpräglad nationell eller till och med regional karaktär. Visserligen kan vi i kyrkböcker från 1500- och 1600-talet se att man på många ställen fortfarande parallellt firade *Formulae missae* och att därmed latinets användes i den evangeliska gudstjänsten. I nattvarden tar visserligen evangeliet konkret gestalt – Guds närvaro blir tydlig – men den är inte längre nödvändig för att förstå eller uppleva Guds nåd. En gudstjänst utan nattvard är i luthersk mening en fullvärdig gudstjänst. Det är intressant att Luther tydligen inte tillmätte det egentliga gudstjänstförloppet, *agendan* (från latinets *agere*, "det som ska göras") någon alltför stor betydelse. Han skriver att ingen bindande lag ska fastställas för ceremonierna, "Ordning är en märklig företeelse, hur god den än är, så kan den ändå missbrukas."

UTAN MUSIK INGEN REFORMATION

För Luther var det viktigt att betona att hela församlingen hade ansvar för gudstjänsten – en demokratisk princip. Han insåg att musiken var ett utmärkt lämpligt och igenkänningsbart medel för att uppnå detta, speciellt församlingssången. Den är kanske det vackraste uttrycket för ett lovoffer och för trosvisshet: "men vi [blir] genom hans heliga ord med ljuvlig sång som går in i hjärtat förbättrade och stärkta [...] i tron". Ur Luthers penna uppstod så under 1520-talet en hel rad med psalmer och katekessånger – de döptas sjungna förkunnelse och bekännelse – en speciell företeelse som snart skulle utvecklas till ett regelrätt varumärke för den lutherska konfessionen och som ännu idag präglar evangelisk fromhet. Det var dock ingen ny uppfinning, för redan på 1400-talet var andliga folksånger mycket populära. De sjöngs inom det germanska språkområdet vid husandakter och i familjekretsen. Luthers förtjänst var att han hjälpte dem till en fast plats inom liturgin. Rom hade tidigare absolut värt sig mot alla försök att inkludera kyrkosånger i mässan, vilket ju inte heller var nödvändigt inom det romanska området, där språket låg nära det latinska (mäss-)språket. Men därigenom missade man både sångernas potential men också den starka viljan i Tyskland att förstå liturgin och klä den i ett lättförståeligt språk.

LUTHERS SÅNGVERKSTAD

I sina sånger bemödade sig Luther att bevara en gammalkyrklig objektivitet. Här kunde han inte förstå sin tids humanister, här satt Luther kvar i ett medeltida tankesätt. Det ledde till en del märkliga företeelser, som de tysk-

latinska blandsångerna där de bildade fortsatte att sjunga på latin och folket svarade på tyska. Ett fint exempel på detta är julsången "In dulci jubilo, nu sjunger vi i tro" (nuv SvPs 433). Ett tredje kännetecken är de så kallade kontrafakterna, där nya andliga texter diktades till populära världsliga melodier. Detta gav de nya texterna en otrolig skjuts på vägen, vilket bidrog starkt till att reformationen blev så framgångsrik. Kyrkofäderna i Rom var helt oförberedda på det sätt som Luther nyttjade de nya medierna, boktryckarkonsten, och hade därför inget att sätta emot. Jesuiterna tillskrivs det bevingade ordet att Luther förfört och fördärvat fler människor genom sina sånger än genom sina tal och skrifter.

Det utgjorde absolut inget problem att exempelvis melodier till kärlekssånger gjorde sitt intåg i gudstjänsten. Luther gör ingen skillnad mellan andlig och världslig musik, och följaktligen är det inte heller viktigt att skilja mellan vokal och instrumental musik. Därmed lades grundstenen till en utomordentlig utveckling av den evangeliska kyrkomusiken med församlingskörer (kyrkokörer, "Kantoreien") och praktfulla instrumentarium och även för den enorma uppskattning som skulle vederfaras orgeln och orgelmusiken. Den spelar "så att vår tro stärks och folket lockas till riktig andakt". All musik är en gudomlig gåva, den är andlig när den uppstår ur tron. På denna basis kunde Bach senare med största självklarhet skriva under alla sina verk "Soli Deo Gloria", endast till Guds ära.

INGEN SVINAKTIG MUSIK

Vi ska vara tacksamma för att Luther hade ett ytterst innerligt förhållande till musik. Som van sångare och skicklig lutspelare, som kännare (han uppskattade musik framför allt av Josquin Desprez) och som kompositör, som inte bara skapade några av de mest älskade melodierna, utan också komponerade flerstämmig körmusik. Han stod i tät kontakt med sin tids mest berömda tonsättare, särskilt till den (nota bene) katolske hovmusikern Ludwig Senfl. Det visar att han hade en uttalat fin musiksmak och han motsatte sig dålig musik i gudstjänsten, som han kallade *porcorum musica*, "svinaktig musik" (för övrigt ett bra exempel på reformatorns stundtals mycket vulgära språk).

I kyrkan ville han inte höra några "brölände käftar" och beklagade sig över "vrålände och gnällände". För honom var det viktigt att musiken användes på rätt sätt och inte bara som ytligt musicerande.

Den sjungande själen är ett uttryck för en upplevd Kristus och en begriplig tro. Som augustinermunk visste Luther att det hebreiska ordet för strupe (näfäs) också betyder själ – själens boning är i strupen. Ordet har således två betydelser, *verbum mentale* och *verbum vocale*, begripligt ord och klingande ord. Förståelse och insikt är både en förutsättning och en följd av tal och sång, för människan ska inte låta som en orgelpipa "som dånar och vet inte vad, men mästaren vet det".

Luther strävade efter en *sann* gudstjänst. Jag skulle säga att enligt honom betyder det helt enkelt att det i gudstjänsten blir tydligt att Jesus tjänat människorna genom sin hängivenhet, att Gud förhärligas och att hans goda budskap förkunnas. Luthers originaltext till *Af himlens höjd jag kommen är* är mycket tydlig: "Der guten Mär bring ich soviel, davon ich singn und sagen will" (jag bringar så mycket gott budskap, därom vill jag sjunga och berätta).